$\alpha + \omega$, 2002, Nr. 1, 67–70

Sumuojame natūraliųjų skaičių atvirkštinius

Juozas Mačys
jmacys@ktl.mii.lt

Straipsnyje pateikiama keletas skaičiaus $\frac{1}{2}$ skleidinių skirtingų dėmenų $\frac{1}{n^2}$ suma. Įdomu, kad jie gauti ne spaudant skaičiuoklio mygtukus, bet nagrinėjant skaičių sąryšius!

Nesunku įsitikinti, kad paėmus pakankamai daug dėmenų suma

$$H_n = 1 + \frac{1}{2} + \frac{1}{3} + \cdots + \frac{1}{n}$$

pasidarys didesnė už bet kurį skaičių. Iš tikrųjų, jeigu $n = 4$, tai

$$H_4 = 1 + \frac{1}{2} + \left(\frac{1}{3} + \frac{1}{4}\right) > 1 + \frac{1}{2} + \left(\frac{1}{4} + \frac{1}{4}\right) = 1 + \frac{1}{2} + \frac{1}{2} = 2.$$

Jeigu $n = 8$, tai

$$H_8 = H_4 + \left(\frac{1}{5} + \frac{1}{6} + \frac{1}{7} + \frac{1}{8}\right) > 2 + 4 \cdot \frac{1}{8} > 2 + \frac{1}{2} = \frac{5}{2}.$$

Jeigu $n = 16$, tai

$$H_{16} = H_8 + \left(\frac{1}{9} + \frac{1}{10} + \cdots + \frac{1}{16}\right) > H_8 + 8 \cdot \frac{1}{16} > \frac{5}{2} + \frac{1}{2} = \frac{6}{2}.$$

Ir apskritai, jeigu imsime $n = 2^k$, tai (indukcija!)

$$H_{2^k} > \frac{k+2}{2} = \frac{1}{2} \cdot k + 1.$$

Vadinasi, jei norime gauti sumą, didesnę už 100, tai užtenka imti 2^{200} dėmenų; o jeigu norime gauti sumą, didesnę už 1000, tai tikrai užteks 2^{2000} dėmenų.

Panašiai elgiasi ir sumos

$$K_n = 1 + \frac{1}{3} + \frac{1}{5} + \cdots + \frac{1}{2n-1}.$$

Iš tikrųjų,

$$K_n > \frac{1}{2} + \frac{1}{4} + \frac{1}{6} + \cdots + \frac{1}{2n} = \frac{1}{2}\left(1 + \frac{1}{2} + \cdots + \frac{1}{n}\right) = \frac{1}{2} \cdot H_n,$$

todėl paėmę n pakankamai didelį galime taip pat gauti kiek norima didelę sumą K_n.

Visai kitaip elgiasi sumos

$$Q_n = 1 + \frac{1}{2^2} + \frac{1}{3^2} + \dots + \frac{1}{n^2}.$$

Nesunku įrodyti, kad nors ir kokį didelį imsime n, visada $Q_n < 2$. Iš tikrųjų,

$$\begin{aligned}
Q_n &= 1 + \frac{1}{2^2} + \frac{1}{3^2} + \dots + \frac{1}{n^2} < 1 + \frac{1}{1\cdot 2} + \frac{1}{2\cdot 3} + \dots + \frac{1}{(n-1)n} = \\
&= 1 + \frac{2-1}{1\cdot 2} + \frac{3-2}{3\cdot 2} + \dots + \frac{n-(n-1)}{(n-1)n} = \\
&= 1 - \frac{1}{2} + \frac{1}{2} - \frac{1}{3} + \dots + \frac{1}{n-1} - \frac{1}{n} = \\
&= 2 - \frac{1}{n} < 2.
\end{aligned}$$

Pasirodo, kad imant n pakankamai didelį suma Q_n pasidaro kiek norima artima $\frac{\pi^2}{6} \approx 1{,}64\dots$ (čia $\pi = 3{,}14\dots$ — garsusis skaičius, rodantis, kiek kartų apskritimo ilgis didesnis už skersmenį).

Galima įrodyti, kad nors ir kokį n imsime, sumos H_n, K_n ir Q_n niekada (t. y. su jokiu $n \in N$) nebus lygios sveikajam skaičiui (beje, sumai Q_n tai akivaizdu, nes $1 < Q_n < 2$, kai $n \geqslant 2$).

Kelkime klausimą kiek kitaip: ar galima gauti sveikąjį skaičių, jeigu į sumą dėmenys imami ne visi iš eilės, o tik kai kurie?

Nagrinėjant natūraliųjų skaičių atvirkštinius, atsakymas teigiamas: juos sudedant galima gauti bet kurį natūralųjį skaičių. Kvadratų atvirkštinių atveju galima tik ieškoti sumos, lygios, pavyzdžiui, $\frac{3}{2}$ (o atmetus vienetą — sumos, lygios $\frac{1}{2}$), nes dėmenų „neužtenka“ — jų suma visada mažesnė už 2 (ir kaip minėjome, net už 1,65).

XVI komandinėje Lietuvos moksleivių matematikos olimpiadoje (2001 11 06, Vilniaus universitete) buvo pateiktas toks uždavinys:

Ar galima $\frac{1}{2}$ užrašyti baigtine suma $\frac{1}{n_1^2} + \frac{1}{n_2^2} + \dots + \frac{1}{n_k^2}$, kai $n_1, n_2, \dots, n_k$ — skirtingi natūralieji skaičiai?

Uždavinio neišsprendė nė viena komanda, o kai kam net pasirodė, kad be kompiuterio čia apsieiti negalima. Iš tikrųjų uždavinys visai nesunkus, ir jam išspręsti nereikia nė skaičiuoklio...

Pirma, kas ateina į galvą — veikti gobšuoliškai ir į sumą imti kuo didesnius dėmenis. Tai tas pat, kas iš $\frac{1}{2}$ atiminėti kuo didesnius dėmenis. Taigi:

$$\begin{aligned}
&\frac{1}{2} - \frac{1}{2^2} = \frac{1}{2^2}, \\
&\frac{1}{2^2} - \frac{1}{3^2} = \frac{5}{2^2\cdot 3^2}, \\
&\frac{5}{2^2\cdot 3^2} - \frac{1}{4^2} = \frac{11}{2^4\cdot 3^2}, \\
&\frac{11}{2^4\cdot 3^2} - \frac{1}{5^2} = \frac{275-144}{2^4\cdot 3^2\cdot 5^2} = \frac{131}{2^4\cdot 3^2\cdot 5^2}, \\
&\frac{131}{2^4\cdot 3^2\cdot 5^2} - \frac{1}{6^2} = \frac{131 - 2^2\cdot 5^2}{2^4\cdot 3^2\cdot 5^2} = \frac{31}{2^4\cdot 3^2\cdot 5^2} = \frac{31}{3600}.
\end{aligned}$$

Bet $\frac{31}{2^4\cdot 3^2\cdot 5^2} = \frac{31}{3600} < \frac{1}{100}$, todėl toliau galėtų eiti tik 11^2 ar daugiau.

Vardiklis 11^2 tarsi „neperspektyvus" — atimant $\frac{1}{11^2}$ labai didėja bendrasis vardiklis. Todėl imkime 12^2:

$$\frac{31}{2^4\cdot 3^2\cdot 5^2}-\frac{1}{12^2}=\frac{31-25}{2^4\cdot 3^2\cdot 5^2}=\frac{6}{2^4\cdot 3^2\cdot 5^2}.$$

Jeigu skaitiklyje stovėtų 5, uždavinys būtų išspręstas: $5=4+1$, ir dėmuo 4 susiprastintų. Dabar turime $6=4+1+1$, ir

$$\frac{6}{2^4\cdot 3^2\cdot 5^2}=\frac{1}{2^2\cdot 3^2\cdot 5^2}+\frac{1}{2^4\cdot 3^2\cdot 5^2}+\frac{1}{2^4\cdot 3^2\cdot 5^2}.$$

Bėda čia ta, kad paskutiniai du dėmenys vienodi. Bet juk paskutinį dėmenį nesunku „susmulkinti" — prisiminę, kad $3^2+4^2=5^2$, gauname

$$\frac{1}{2^4\cdot 3^2\cdot 5^2}=\frac{5^2}{2^4\cdot 3^2\cdot 5^4}=\frac{3^2+4^2}{2^4\cdot 3^2\cdot 5^4}=\frac{1}{2^4\cdot 5^4}+\frac{1}{2^2\cdot 3^2\cdot 5^4}.$$

Taigi gavome skleidinį

$$\frac{1}{2}=\frac{1}{2^2}+\frac{1}{3^2}+\frac{1}{4^2}+\frac{1}{5^2}+\frac{1}{6^2}+\frac{1}{12^2}+\frac{1}{30^2}+\frac{1}{60^2}+\frac{1}{100^2}+\frac{1}{150^2}, \tag{1}$$

ir uždavinys išspręstas — skaičių $\frac{1}{2}$ tikrai galima užrašyti nevienodų kvadratų atvirkštinių suma.

Bet dabar jau tapome gudresni ir galime pamėginti grįžti prie „neperspektyvaus" 11^2:

$$\frac{31}{2^4\cdot 3^2\cdot 5^2}-\frac{1}{11^2}=\frac{31\cdot 11^2-60^2}{2^4\cdot 3^2\cdot 5^2\cdot 11^2}=\frac{151}{2^4\cdot 3^2\cdot 5^2\cdot 11^2}.$$

Mūsų tikslas — išreikšti 151 tokių skirtingų kvadratų suma, kad vardiklis dalytųsi iš dėmenų. Rašykime sumą $1+4+9+16+25+36+\underline{49}+\underline{64}+\underline{81}+100+121+\underline{144}$. Dėmenis 49, 64, 81 išbraukime kaip netinkamus. Dėmens 144 į sumą imti negalima — liks 7. O štai 121 imti galima — lieka 30, ir 30 išreikšti kvadratų suma galima net dviem būdais: $30=25+4+1=16+9+4+1$. Tiesa, antras būdas neįdomus — čia dėmuo 25 suskaldytas į smulkesnius 16 ir 9. Galima imti ir 100 — lieka 51, ir $51=25+16+9+1$.

Taigi gavome dar du skleidinius:

$$\frac{1}{2}=\frac{1}{2^2}+\frac{1}{3^2}+\frac{1}{4^2}+\frac{1}{5^2}+\frac{1}{6^2}+\frac{1}{11^2}+\frac{1}{60^2}+\frac{1}{132^2}+\frac{1}{330^2}+\frac{1}{660^2}, \tag{2}$$

$$\frac{1}{2}=\frac{1}{2^2}+\frac{1}{3^2}+\frac{1}{4^2}+\frac{1}{5^2}+\frac{1}{6^2}+\frac{1}{11^2}+\frac{1}{66^2}+\frac{1}{132^2}+\frac{1}{165^2}+\frac{1}{220^2}+\frac{1}{660^2}. \tag{3}$$

Paskutinis blogesnis už (2) skleidinį tuo, kad turi 11 dėmenų. Iš (1) ir (2) 10-ies dėmenų skleidinių pirmenybę galima atiduoti pirmajam — jo paskutinis vardiklis mažesnis.

Apskritai skleidinio „grožį" vertinti galima pagal du kriterijus: A) dėmenų turi būti kuo mažiau, ir B) didžiausias vardiklis turi būti kuo mažesnis.

Pasirodo, didžiausią vardiklį galima gauti ne tik 150, bet ir 120, tik tam sumuojant reikia sustoti ties 5^2. Jau matėme, kad

$$\frac{1}{2}-\frac{1}{2^2}-\frac{1}{3^2}-\frac{1}{4^2}-\frac{1}{5^2}=\frac{131}{60^2}.$$

Atėmę $\frac{1}{6^2}$, gavome skaidinį su vardikliu 150^2. Kadangi $\frac{1}{7^2}$ atimti negalima — bendrasis vardiklis taps 420^2 — tai bandykime atimti $\frac{1}{8^2}$:

$$\frac{131}{60^2}-\frac{1}{8^2}=\frac{524-225}{120^2}=\frac{299}{120^2}.$$

Vėl bandykime išreikšti 299 patogių (skaičiaus 120 daliklių) kvadratų suma. Rašome sumą $1 + 4 + 9 + 16 + 25 + 36 + 64 + 100 + 144 + 225$. Didesnių dėmenų imti negalime — jie didesni už 299. Negalime imti ir 225, nes $120 : 15 = 8$, o dėmenį $\frac{1}{8^2}$ jau sykį ėmėme. Imti 144 privalu — kitaip 299 nebesurinksime. Lieka gauti 155. Kadangi $1 + 4 + 9 + 16 + 25 = 55$, tai reikia dar 100 ir į sumą verta imti vieną dėmenį 100, o ne $36 + 64$. Gavome lygybę

$$299 = 12^2 + 10^2 + 5^2 + 4^2 + 3^2 + 2^2 + 1,$$

taigi ir skleidinį

$$\frac{1}{2} = \frac{1}{2^2} + \frac{1}{3^2} + \frac{1}{4^2} + \frac{1}{5^2} + \frac{1}{8^2} + \frac{1}{10^2} + \frac{1}{12^2} + \frac{1}{24^2} + \frac{1}{30^2} + \frac{1}{40^2} + \frac{1}{60^2} + \frac{1}{120^2}.$$

Įrodyti, kad didžiausias vardiklis visada ne mažesnis už 120^2, — sunku. Taip pat sunku įrodyti, kad 9 dėmenų neužtenka. Žinoma, tuo įsitikinti galima kompiuteriu.

Kur kas lengvesnis ir įdomesnis analogiškas uždavinys su nelyginiais vardikliais:

Išreikškite vienetą suma kuo mažesnio skaičiaus skirtingų dėmenų, atvirkštinių nelyginiams skaičiams.

Šis uždavinys buvo patekęs į „Baltijos kelio“ olimpiados svarstytinų uždavinių sąrašą, bet nebuvo paimtas į galutinį komplektą argumentuojant, kad skaičiuokliais naudotis negalima.

Išspręskite šį uždavinį ir įsitikinsite, kad skaičiuoklis čia padeda labai nedaug.

RAŠYKITE MUMS

Jeigu Jums nepavyksta išspręsti aukščiau pateikto olimpiadinio uždavinio, nenusiminkite ir pabandykite išspręsti lengvesnį.

O buvo taip. Vieną dieną vienos apskrities vienos mokyklos viena mokytoja vieno metodinio susirinkimo metu paklausė vieno iš X klasės naujojo matematikos vadovėlio autorių, kaip spręsti tame vadovėlyje nurodytą uždavinį (žr. *Matematika* 10, II dalis, p. 107):

79a uždavinys. *Siuvykla per tam tikrą laiką turėjo pasiūti* 160 *kostiumų. Priėmus į darbą dar* 2 *siuvėjus, užduotis buvo įvykdyta* 4 *dienomis anksčiau, negu planuota. Per kiek dienų siuvykla planavo užbaigti darbą?*

Iš pradžių šį uždavinį iš inercijos neteisingai sprendė ir to uždavinio autorius, ir to vadovėlio redaktorius. Pasirodo, uždavinys ne toks, kaip iš pradžių atrodo!

Laukiame laiškų!

Valdas Vanagas